UDK 81'27:81'42

SO'ZLOVCHI VA TINGLOVCHI MUNOSABATI HAMDA KONTEKSTUAL OMILLAR

Masharipova Leninza Axmedjanovna
UrIU, PhD

Annotatsiya. Tezisda deontik nutqiy aktlar (buyruq, taqiq, ruxsat, iltimos, maslahat) misolida so'zlovchi va tinglovchi munosabati hamda kontekstual omillarning nutqiy akt shakli va funksiyasini belgilashdagi o'rni o'zbek va ingliz tillari materiali asosida tahlil qilinadi. Munosabat parametrlari (maqom, ijtimoiy masofa, yosh, institutsional rol, muloqot tarixi) va kontekst turlari (lingvistik, situatsion, institutsional, ijtimoiy-madaniy, kognitiv, emotsional) tasniflanadi. O'zbek muloqotida yosh omili institutsional rol bilan to'qnashganda uning ustunlik qilishi va xavf vaziyatida xushmuomalalik talablarining bekor bo'lishi ko'rsatiladi.

Kalit so'zlar: so'zlovchi, tinglovchi, kontekst, ijtimoiy maqom, ijtimoiy masofa, institutsional rol, deontik nutqiy akt, xushmuomalalik, vakolat doirasi, nutq vaziyati.

Аннотация. В тезисе на примере деонтических речевых актов (приказ, запрет, разрешение, просьба, совет) и на материале узбекского и английского языков анализируется роль отношений между говорящим и слушающим и контекстуальных факторов в определении формы и функции речевого акта. Классифицируются параметры отношений (статус, социальная дистанция, возраст, институциональная роль, история общения) и типы контекста (лингвистический, ситуативный, институциональный, социокультурный, когнитивный, эмоциональный). Показано, что в узбекской коммуникации при столкновении возраста с институциональной ролью преобладает фактор возраста, а в ситуации опасности требования вежливости снимаются.

Ключевые слова: говорящий, слушающий, контекст, социальный статус, социальная дистанция, институциональная роль, деонтический речевой акт, вежливость, сфера полномочий, речевая ситуация.

Abstract. On the example of deontic speech acts (order, prohibition, permission, request, advice) and on Uzbek and English data, the thesis analyses the role of the speaker–hearer relationship and contextual factors in determining the form and function of a speech act. Relationship parameters (status, social distance, age, institutional role, interaction history) and types of context (linguistic, situational, institutional, socio-cultural, cognitive, emotional) are classified. It is shown that in Uzbek communication age prevails when it conflicts with institutional role, and that politeness requirements are suspended in situations of danger.

Keywords: speaker, hearer, context, social status, social distance, institutional role, deontic speech act, politeness, domain of authority, speech situation.

KIRISH

Nutqiy aktning muvaffaqiyati faqat gap shakliga emas, balki kim kimga, qanday sharoitda va qanday munosabat doirasida murojaat qilayotganiga bog'liq. J. Searl buyruq aktining tayyorlov sharti sifatida so'zlovchining tinglovchi ustidan vakolatini ko'rsatgan [8]. P. Braun va S. Levinson esa nutq shaklini tanlashda hokimiyat, ijtimoiy masofa va talab og'irligi o'zgaruvchilarini ajratgan [1]. Kontekst tushunchasi B. Malinovskiyning "vaziyat konteksti" g'oyasidan [6] boshlanib, D. Xaymsning SPEAKING modeli [4], M. Xallideyning maydon, tenor va usul kategoriyalari [3] hamda T. van Deykning kontekstni ishtirokchilar ongidagi model sifatida talqin etishiga qadar rivojlangan [2].

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Deontik nutqiy aktlarda bu omillar alohida ahamiyatga ega, chunki ular bevosita tinglovchining harakat erkinligiga daxl qiladi. Tezisning maqsadi so'zlovchi va tinglovchi munosabati hamda kontekstual omillarning deontik akt shakli va funksiyasiga ta'sirini tasniflash va o'zbek muloqotiga xos xususiyatlarni aniqlashdan iborat.

MATERIAL VA METODLAR

Tadqiqot materiali o'zbek va ingliz tillaridagi badiiy asar dialoglari va so'zlashuv nutqidan olingan deontik nutqiy aktlardan iborat. Tahlilda nutq vaziyati komponentlari tahlili [4], Braun va Levinson o'zgaruvchilari asosidagi pragmatik tahlil [1], muloqot munosabatlarini boshqarish yondashuvi [9] va qiyosiy metoddan foydalanildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

So'zlovchi va tinglovchi munosabati parametrlari. Deontik aktning shakli va kuchini belgilovchi munosabat parametrlari beshta (1-jadval). Ulardan birinchi ikkitasi universal xususiyatga ega, qolganlari esa muayyan madaniyatda turlicha ahamiyat kasb etadi.

1-jadval. So'zlovchi va tinglovchi munosabati parametrlari

Parametr	Qiymatlari	Deontik aktga ta'siri	Misol
Ijtimoiy maqom (vertikal munosabat)	Yuqoridan quyiga, teng, quyidan yuqoriga	Buyruq va taqiqning bevosita shaklda ifodalanish imkonini belgilaydi	Kitoblaringizni oching. (o'qituvchi) – Ustoz, kitobni ochsak bo'ladimi? (talaba)
Ijtimoiy masofa (gorizontal munosabat)	Yaqin – begona	Masofa ortgani sari yumshatuvchi vositalar ko'payadi	Ruchkangni berib tur. (do'stga) – Ruchkangizni berib turolmaysizmi? (notanishga)
Yosh va qarindoshlik	Katta – kichik; aka, opa, uka, singil	O'zbek tilida siz shakli va hurmat ko'rsatkichlarini tanlashni belgilaydi	Aka, bir daqiqaga kirib keting.
Institutsional rol	Rahbar – xodim, shifokor – bemor, o'qituvchi – talaba	Vakolatni faqat muayyan soha doirasida beradi	Shifokor bemorga dori qabul qilishni buyura oladi, ammo uning shaxsiy hayotiga oid buyruq bera olmaydi
Muloqot tarixi	Oldingi va'da, kelishuv, takroriy iltimos	Oldingi majburiyat talabni qonuniylashtiradi va kuchaytiradi	Kelishgan edik-ku, bugun topshirasiz. / We agreed you'd send it today.

Institutsional rol bilan bog'liq muhim xususiyat shundaki, u so'zlovchiga cheksiz emas, balki muayyan "vakolat doirasi"da deontik huquq beradi. Bu doiradan tashqaridagi buyruq tayyorlov shartini buzadi va muvaffaqiyatsiz akt sifatida qabul qilinadi yoki keskin rad etiladi (Bu sizning ishingiz emas).

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Kontekstual omillar. Kontekst tinglovchiga gapning qaysi deontik funksiyani bajarayotganini aniqlash uchun zarur ma'lumotni beradi. Tahlil asosida kontekstning oltita turi ajratildi (2-jadval).

2-jadval. Deontik aktni belgilovchi kontekst turlari

Kontekst turi	Tarkibi	Deontik aktga ta'siri	Misol
Lingvistik (ko-tekst)	Oldingi va keyingi replikalar	Buyruq mayli shaklining ruxsat sifatida talqin qilinishini ta'minlaydi	– Kirsam maylimi? – Kiring.
Situatsion	Vaqt, joy, faoliyat turi	Elliptik gapga to'liq deontik kuch beradi	Imtihon boshlanishida: Telefonlar! (‘Telefonlarni olib qo'ying')
Institutsional	Rasmiylik darajasi, rasmiy rollar	Shakl tanlovini (performativ, majhul nisbat yoki buyruq mayli) belgilaydi	Majlisda: Ma'ruzachiga so'z beriladi. – uyda: Gapir.
Ijtimoiy-madaniy	Odob me'yorlari, an'analar	Bilvosita taqiq va majburiyatni anglash uchun asos bo'ladi	Mehmon oldida bunday qilinmaydi.
Kognitiv	Umumiy bilim, presuppozitsiyalar	Ifodalanmagan me'yor va oqibatni tiklash imkonini beradi	Yana o'sha gap! (‘Bu ishni qilma, oldin ham aytilgan')
Emotsional	Shoshilinchlik, xavf, hayajon	Xushmuomalalik talablarini vaqtincha bekor qiladi	To'xtang! / Stop! (har qanday maqomdagi tinglovchiga)

Kontekst ahamiyatini bitta gap misolida aniq ko'rish mumkin. Eshik ochiq gapi bolaga aytilganda buyruq (‘Eshikni yop'), mehmonga aytilganda taklif yoki ruxsat (‘Bemalol kiravering'), ketayotgan hamkasbga aytilganda esa ishora (‘Ketishingiz mumkin') vazifasini bajaradi. Gapning shakli o'zgarmaydi, deontik funksiyani esa munosabat va vaziyat belgilaydi. D. Sperber va D. Uilson ta'kidlaganidek, tinglovchi bunday gaplarni o'z kognitiv kontekstida eng relevant talqinni tanlash orqali tushunadi [10].

Omillarning o'zaro ta'siri. Real muloqotda omillar alohida emas, birgalikda ta'sir ko'rsatadi. Ular bir-biriga zid kelganda so'zlovchi murosali shaklni tanlaydi (3-jadval).

3-jadval. Nutq vaziyati va deontik akt shakli

Vaziyat	Omillar	O'zbek tili	Ingliz tili
O'qituvchi talabaga (auditoriyada)	Maqom yuqori, masofa o'rtacha, talab yengil	Kitoblaringizni oching.	Open your books.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Vaziyat	Omillar	O'zbek tili	Ingliz tili
Talaba o'qituvchiga	Maqom past, masofa o'rtacha, talab o'rtacha	Ustoz, vazifani ertaga topshirsam bo'ladimi?	Would it be possible to submit it tomorrow?
Do'stlar o'rtasida	Maqom teng, masofa kichik, talab yengil	Ruchkangni berib tur-chi.	Lend me your pen, will you?
Yosh rahbar keksa xodimga	Rol bo'yicha maqom yuqori, yosh bo'yicha past	Aka, hisobotni ertagacha tayyorlab bersangiz.	Could you have the report ready by tomorrow?
Ota-ona bolaga	Maqom yuqori, masofa kichik	Darsingni qil!	Do your homework!
Xavf vaziyati	Shoshilinchlik barcha omillardan ustun	To'xtang! Qoching!	Stop! Run!

Jadvaldagi to'rtinchi vaziyat o'zbek muloqotiga xos ziddiyatni ko'rsatadi. Institutsional rol yosh rahbarga buyruq berish vakolatini beradi, ammo yosh omili hurmatni talab qiladi. Natijada direktiv saqlanadi, biroq aka murojaati, shart mayli (-sangiz) va ko'makchi fe'l (-ib ber) orqali yumshatiladi. Ingliz tilida bu vaziyat odatdagi xushmuomala iltimosdan farq qilmaydi, chunki yosh omili grammatik jihatdan belgilanmaydi.

Material tahlili o'zbek muloqotida omillarning taxminan quyidagi ustuvorlik tartibini ko'rsatadi:

1. Shoshilinchlik va xavf: barcha boshqa omillarni vaqtincha bekor qiladi.
2. Yosh va qarindoshlik: institutsional rol bilan to'qnashganda odatda ustunlik qiladi.
3. Institutsional rol: o'z vakolat doirasida deontik huquq beradi.
4. Ijtimoiy masofa: yumshatuvchi vositalar miqdorini belgilaydi.
5. Talab og'irligi: bir xil munosabat doirasida shakl tanloviga ta'sir qiladi.

Ingliz tilidagi muloqotda esa institutsional rol va ijtimoiy masofa yetakchi omil bo'lib, yosh omili kamroq ahamiyatga ega. Bu G. Spenser-Oteyning munosabatlarni boshqarish madaniyatga bog'liq ekani haqidagi xulosasiga mos keladi [9].

XULOSA

Deontik nutqiy aktning shakli va funksiyasi so'zlovchi va tinglovchi munosabati hamda kontekstual omillar bilan belgilanadi. Munosabat parametrlari (maqom, ijtimoiy masofa, yosh, institutsional rol, muloqot tarixi) so'zlovchining deontik vakolatini va mos shaklni tanlashni belgilaydi. Kontekst turlari (lingvistik, situatsion, institutsional, ijtimoiy-madaniy, kognitiv, emotsional) esa tinglovchiga gapning deontik funksiyasini aniqlash imkonini beradi. O'zbek muloqotida yosh va qarindoshlik omili institutsional roldan ustun turishi mumkin. Ingliz tilida esa rol va ijtimoiy masofa yetakchi omil hisoblanadi. Barcha madaniyatda xavf vaziyati xushmuomalalik talablarini vaqtincha bekor qiladi. Natijalar qiyosiy pragmatika, madaniyatlararo muloqot va chet tilini o'qitishda pragmatik kompetensiyani shakllantirish uchun asos bo'la oladi [5; 7].

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Brown P., Levinson S. C. Politeness: Some Universals in Language Usage. — Cambridge: Cambridge University Press, 1987.
2. Dijk T. A. van. Discourse and Context: A Sociocognitive Approach. — Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
3. Halliday M. A. K., Hasan R. Language, Context, and Text: Aspects of Language in a Social-Semiotic Perspective. — Geelong: Deakin University Press, 1985.
4. Hymes D. Models of the Interaction of Language and Social Life // Directions in Sociolinguistics: The Ethnography of Communication / eds. J. J. Gumperz, D. Hymes. — New York: Holt, Rinehart and Winston, 1972. — P. 35–71.
5. Leech G. N. Principles of Pragmatics. — London: Longman, 1983.
6. Malinowski B. The Problem of Meaning in Primitive Languages // Ogden C. K., Richards I. A. The Meaning of Meaning. — London: Kegan Paul, 1923. — P. 296–336.
7. Safarov Sh. Pragmalingvistika. — Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008.
8. Searle J. R. Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. — Cambridge: Cambridge University Press, 1969.
9. Spencer-Oatey H. (ed.) Culturally Speaking: Managing Rapport through Talk across Cultures. — London: Continuum, 2000.
10. Sperber D., Wilson D. Relevance: Communication and Cognition. — Oxford: Blackwell, 1986.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.